

İslami İlimler Dergisi

The Journal of Islamic Sciences

مجلة العلوم الإسلامية

FAHREDDİN EL-BENÂKİTÎ VE ER-RİSÂLETÜ'L-FAHRİYYE FÎ AKSÂMİ'L-ULÛMİ'L-HİKEMİYYE ADLI ESERİ

FAKHR AL-DİN AL-BANÂQITÎ AND HIS WORK ENTITLED AL-RISÂLAT AL-FAKHRIYYA FÎ AQSÂM AL-'ULÛM AL-HIKAMIYYA

ELMİN ALİYEV

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü,
ORCID ID: 0000-0002-3369-6863, e-mail: elminaliyev@gmail.com

Bu makalenin araştırma kısmı *İslam Düşünce Atlası*'nda (haz. Halil İbrahim Üçer, İstanbul: İLEM-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022, 1207-1208) daha önce yayınlanan "Benâkitî" maddesinin genişletilmesi suretiyle oluşturulmuştur.

Yazma nüshalar ve Farsça dizgi konusunda yardımlarını esirgemeyen Dr. Mehmet ARIKAN'a ve değerli görüşleri ile makalenin zenginleşmesine katkıda bulunan Prof. Dr. Ömer TÜRKER'e teşekkür ederim.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Dili / Article Language: Türkçe / Turkish

Geliş Tarihi / Received: 01 Ocak 2024 / 01 January 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 04 Mart 2024 / 04 March 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Bahar 2024 / Spring 2024

Cilt / Volume: 19, Sayı / Issue: 1

Plagiarism / İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

İlhanlı dönemi âlimlerinden olup, Fahr-i Benâkit adıyla anılan Fahreddîn Ebû Süleyman Dâvud el-Benâkitî'nin (ö. 730/1329-30 [?]) hayatı ve eğitimi hakkında sınırlı bilgilere sahip olduğumuz âlimlerdendir. Kaynaklarda daha ziyade tarihçi ve şair kimliği ile öne çıkarılan düşünür, *Târih-i Benâkitî* olarak da bilinen *Ravzatu ulî'l-elbâb fî marifeti't-tevârih ve'l-ensâb* adlı Farsça tarih eseriyle ünlüdür. Hatta yakın zamana kadar sadece bu eserin günümüze ulaştığı düşünülmekteydi. Fakat bu makalenin konusunu oluşturan el yazma mecmuası onun başka eserini de gündeme taşımaktadır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilen (Beyazıt, nr. 3438) söz konusu mecmuanın ihtiva ettiği *Ğâisatü'd-dekâik*, *Mi'yârü'l-ebhâr* ve *er-Risâletü'l-Fahriyye* adlı eserlerin üçü de Benâkitî'ye atfedilmektedir.

Bu makalenin öncelikli hedefi bu eserlerden *er-Risâletü'l-Fahriyye*'nin Farsça metninin ortaya konulması ve muhtevasına dair bilgiler üzerinden Benâkitî'nin ilimler tasnifine dair görüşlerinin irdelenmesidir. Ayrıca bu eserler üzerinden Benâkitî'nin kendisi ve aile üyeleriyle ilgili biyografik malumatlar sistemleştirilecektir. Nitekim bu eserler düşünürün şair kimliği, hocaları, seyahatleri ve bulunduğu şehirlerin yanı sıra babası Tâceddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed'in (ö. 682/1283) ilmî şahsiyeti ve çevresi hakkında da önemli ipuçları içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Fahreddîn el-Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, İbn Sînâ, Nasîrüddîn et-Tûsî, İlimler Tasnifi.

Abstract

Fakhr al-Dîn Abû Sulaiman Dâwûd al-Banâqitî (d. 730/1329-30 [?]), known as Fakhr al-Banâqitî, is one of the scholars of the Ilkhanid period whose life and education we have limited information about. The thinker, who is mostly emphasized as a historian and poet in the sources, is famous for his Persian historical work *Ravzatu ulî al-albâb fî marifat al-tawârih wa'l-ansâb*, also known as *Târikh al-Banâqitî*. In fact, until recently it was thought that only this work of his had survived. However, the manuscript that is the subject of this article also brings his other works to the agenda. This manuscript, which is preserved in the Beyazıt State Library (Beyazıt, nr. 3438), contains three works, namely *Ğâisat al-dağâiq*, *Mi'yâr al-abhâr*, and *al-Risâlat al-Fakhriyye*, all of which are attributed to Banâqitî.

The primary objective of this article is to present the Persian text of *al-Risâlat al-Fakhriyya* and to examine Banâqitî's views on the classification of sciences through information about its content. In addition, biographical information about Banâqitî himself and his family members will be systematized through the identified works. Indeed, these works contain important clues about the thinker's identity as a poet, his teachers, his travels, and the cities he visited, as well as the scholarly personality and circle of his father, Tâj al-Dîn Abû al-Fadl Muhammad b. Muhammad (d. 682/1283).

Keywords: Ilkhanids, Fakhr al-Dîn al-Banâqitî, *al-Risâlat al-Fakhriyya*, Avicenna, Nasîr al-Dîn al-Tûsî, Classification of Sciences.

Giriş: Benâkitî'nin Hayatı ve Eserleri

Hayatı hakkında sınırlı bilgilere sahip olduğumuz Fahreddîn el-Benâkitî/ el-Penâkitî (ö. 730/1329-30) İlhanlı dönemi âlimlerindedir. Eserlerinde belirtildiği üzere tam adı Fahreddîn Ebû Süleyman Dâvud b. Tâceddin Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâkitî'tir.¹ Biyo-bibliyografik kaynaklarda ve yine kendi şiirlerinde Fahr-i Benâkit mahlasıyla da anılır.² Kesin doğum tarihi meçhul olmakla birlikte, 650/1250'li yıllarda veya öncesinde doğmuş olmalıdır. Nitekim aşağıda değinileceği üzere 660/1260'lı yıllarda yaptığı seyahatlerden ve okuduğu hocalarından bahsetmektedir. Kimi zaman el-Penâkitî olarak kaydedilen nisbesinden dolayı aslen, Mâverâünnehir bölgesinden, Seyhun nehri kıyısında bulunan Benâkit/Fenâkit'ten (daha sonraki ismiyle Şahrûhiye'den)³ olduğu tahmin edilmektedir.⁴

Fahreddîn er-Râzî'nin *Münâzârât*'ındaki bilgiler, XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarında Benâkit'te belirli bir entelektüel çevrenin varlığından bahsetmeyi mümkün kılmaktadır.⁵ Bilindiği üzere *Münâzârât*, Mâverâünnehir yolculuğu sırasında Buhara, Semerkand, Hucend, Benâkit, Gazne ve Hind beldelerinde bulunan Râzî'nin bazı ilim erbabı ile yaptığı görüşme ve münâzaralar konusunda kaleme alınmıştır. Gerçi eserde müellifin sadece Buhara, Semerkand ve Gazne'deki münâzaraları hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Bununla birlikte Hucend ve Benâkit'ten ismen bahsedilmesi bu beldelerdeki ilim ortamının canlılığına delil olarak gösterilebilir. Öyle ki Altaş'ın tespitlerine göre Fahreddîn er-Râzî *Tefsir*'inde Türk illerindeki putperestlikle ilgili gözlemlerini Hucend ve Benâkit seyahatlerinden edindiği izlenimlere istinaden aktarmıştır.⁶

Benâkitî'nin, ilim adamları ile ünlü bir aileye mensup olduğunu eserlerinde aktardığı bilgilerden öğreniyoruz. Eserlerinde Tâceddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâkitî (ö. 682/1283)⁷ olarak bahsettiği

1 Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî: Ravzatu ulî'l-elbâb fi marifeti't-tevârih ve'l-ensâb*, thk. Cafer Şiar (Tahran: Çâphâne-yi Dâverpenâh, 1348/1969), I/86-87; *Ğâisatü'd-dekâik min Hâliseti'l-hakâik* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, 3438), 3b-4a; *er-Risâletü'l-Fahriyye fi aksâmi'l-ulûmi'l-hikemiyye* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, 3438), 99b; *İrşâdü'l-fütüvvet li-erbâbi'l-mürüvvet* (Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 1592), 197b.

2 Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 465.

3 Benâkit hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. W. Barthold, "Benâkit", *MEB İslam Ansiklopedisi* 2 (1979): 512-513; C. E. Bosworth, "Banâkat", *EI*. 3 (1988): 668-669.

4 Muhsin Ahmedî, "Benâkitî", *Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî* 12 (1383 hş.): 568-569.

5 Fahreddin er-Râzî, *Münâzârât: Dinî ve Felsefî Tartışmalar*, çev. Ömer Ali Yıldırım (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 17.

6 Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker, Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2021), 69.

7 Benâkitî, *Ğâisatü'd-dekâik*, 6b, 91a-91b, 95b-96a. Müellifin, babasının ölümü için zikrettiği tam tarih Safer 682/Mayıs 1283 şeklindedir. Bkz. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 439.

babasının, Beğavî'ye (ö. 516/1122) ait *Mesâbihü's-Sünne'*yi *el-Meysûr* adıyla şerhettiğini,⁸ yine *Misbâhu'z-zamîr min sihâhi't-tefsîr* adlı bir eser kaleme aldığını aktarır.⁹ Babası için kullandığı “şeyh”, “şeyhu'l-mille”, “zeynü's-şerîat ve't-tarîkat” nitelemelerinden,¹⁰ Benâkitî'nin mutasavvıf bir ailede yetiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim ağabeyi Seyyid Nizâmeddîn Ali (ö. 699/1300) de Tebriz'in ünlü ârif ve şairleri arasında zikredilir.¹¹ Benâkitî, ağabeyinin zevk ehlinde gerçek bir derviş (*deroîşî-yi mücerred-i sâhib-i zevk*) olduğunu ve Abaka Han (ö. 680/1282) saltanat yıllarından Gazan Han (ö. 703/1304) dönemine¹² varıncaya kadar bütün İlhanlı hükümdarları tarafından hoş görüldüğünü belirtir. Yine ağabeyinin vefatı üzerine yazdığı mersiyede ve tarih düştüğü aşığıdaki manzumede onun sûfî yönüne özellikle dikkat çeker:¹³

“K-a” mâh-i Receb sâl-i “h-s-t” der süls-i şeb // Reft ez dünya be ukbâ cân-i pâk-i ân veli
Mefhar-i ehl-i Benâkit kutb-i abdâl-i zemân // Hüsvî-i sultan-nişîn Seyyid Nizâmeddîn Ali

Tahsili hakkında kesin bilgi bulunmayan Benâkitî, en azından naklî ilimlerde babası ve ağabeyinden öğrenim görmüş olmalıdır. Şeyh, imam ve şeyhülislâm gibi nitelemeleriyle aynı zamanda ulemâdan olduğunu da vurguladığı babasından 676/1277-1278 ve 679/1280-81 yıllarında Tüster'de hadis dinlediğini nakletmesi bu kanaati desteklemektedir.¹⁴ Kendisinden hadis dinlediği bir diğer kişi ise 667/1269 tarihinde Şîraz'daki evinde görüştüğü Sadrüddin Muzaffer b. Muhammed b. Muzaffer b. Rûzbihân-i Baklî eş-Şîrazî'dir.¹⁵ Ayrıca -ilerleyen sayfalarda açıklanacağı üzere- onun genelde naklî ilimler özellikle de tasavvuf bağlamında ders aldığı hocalar arasında Ebü'l-Kasım İbn Mekkî ismine de yer vermek mümkündür.

Hayatına ilişkin sınırlı bilgiler, düşünürümüzün Benâkitî'te doğup doğmadığını belirlemek için yeterli değildir. *Ğâisatü'd-dekâik* adlı eserinden öğrendiğimiz kadarıyla muhtemelen babası ve diğer aile fertleri ile birlikte 667/1269 yılında Şîraz'da, 676/1277-1278 ve 679/1280-81 yıllarında ise Tüster'de bulunmuştur.¹⁶ Daha sonra ailenin Tebriz'e yerleştiği ve Benâkitî'nin

8 Günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmayan bu eseri Benâkitî kaynak olarak da kullanmaktadır. Bkz. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 86-87.

9 Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 439.

10 Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 439; *Ğâisatü'd-dekâik*, 6b, 91a-91b.

11 Said Nefisî, *Târîh-i Nazm u Nesr der İrân u der Zebân-i Fârisî* (Tahran: Kitabfûrûşî-i Furûgî, 1344), I/143.

12 Gazân Han'ın “istimdâd-ı himmet” için Seyyid Nizâmeddîn Ali'ye başvurduğunu belirtmesi, yine Gazân Han ile bir konuşmasında hükümdarın görüşüne muhalefet ettiğini vurgulaması bu bağlamda manidardır. Bkz. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 462.

13 Benâkitî, 21 Receb 699/12 Nisan 1300 olarak zikrettiği vefat tarihindeki gün ve yılı manzumede “kef-elif” ve “hı-sad-ta” harfleri ile ebced hesabına göre vermiştir. Bkz. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 462-463.

14 Benâkitî, *Ğâisatü'd-dekâik*, 6b, 91a-91b.

15 Benâkitî, *Ğâisatü'd-dekâik*, 93b.

16 Benâkitî, *Ğâisatü'd-dekâik*, 6b, 91b, 93b.

Tebriz, Ucan ve Sultâniye'de yaşadığını varsayabiliriz. Nitekim *Târîh-i Benâkitî*'deki ifadeleri, bir taraftan İlhanlı saray eşrafı arasında bulunduğu işaret etmekte, öte yandan ise Zilkade 701 / Temmuz 1302 tarihinde Gazân Han tarafından Ucan'da "melikü'ş-şuarâ" unvanı aldığını tescillemektedir.¹⁷

Döneminin fazilet ve ilim sahipleri arasında zikredilen Benâkitî'nin ölüm tarihi olarak 730 / 1329-1330 yılı gösteriliyorsa¹⁸ da bu konuda kesin bir veri bulunmamaktadır.

Tabakat ve tezkire türünden kaynaklar ile bu kaynakları referans alan ikincil literatürde Benâkitî'nin daha ziyade tarihçi ve şair kimliğinin öne çıkarıldığı açıktır. Oysa *Târîh-i Benâkitî*'nin mukaddimesindeki ifadeleri müellifin farklı alanlarda eser yazmış olabileceğini gösterir:¹⁹

"...Yüce Allah'ın [yarattığı] mahlûkların en zayıfı olan Ebû Süleyman Dâvud b. Ebi'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâkitî –Allah onun akıbetini hayırlı kılsın- [şöyle dedi]: İlim dallarından her birine dair kitap yazınca tarih ve ensâb ilmine dair de bir kitap yazmayı düşündüm. Zira bütün dinlere ait büyük ilahî kitaplar ile semavî sayfalarda bu [ilmin verileri] çokça zikredilmektedir..."

Metinde geçen "bütün ilim dallarında" (*her fennî ez envâ-i ulûm*) vurgusunun bir abartı ya da kesretten kinaye olarak değerlendirilmesi mümkündür. Ancak tarafımızdan tespit edilen yazma nüshalar müellife ait bu vurgunun az de olsa haklılık payı içerdiğini gösterir. Daha doğru bir ifadeyle onun, aklî ve naklî ilimlerle ilgili çeşitli alanlarda eser yazmış olabileceğini ima eder. Bahsi geçen yeni bulgular ışığında Benâkitî'nin kaleme aldığı eserler şöyle sıralanabilir:

1) *Ravzatu ulî'l-elbâb fî marifeti't-tevârîh ve'l-ensâb*: Benâkitî'yi bir tarihçi olarak üne kavuşturan bu Farsça eser daha ziyade *Târîh-i Benâkitî* olarak bilinir. Müellifin 717 / 1317 yılında dokuz bölüm olarak tamamladığı eser, yaratılıştan Ebû Saîd Bahadır Han (ö. 736 / 1335) dönemine kadarki olayları ele alan genel dünya tarihi niteliğindedir.²⁰ *Târîh-i Benâkitî*'nin, büyük bir kısmının Fazlullah Reşîdüddin'in (ö. 718 / 1318) *Câmiu't-tevârîh*'inden özetlendiği, ancak İlhanlılar dönemiyle ilgili özgün bilgiler de içerdiği kaydedilir. Örneğin iki eser arasındaki farklılık konusunda vurgulanan önemli bir nokta, Benâkitî'nin gayri müslimler hakkında aktardığı bilgilerin hacim ve muhteva itibarıyla *Câmiu't-tevârîh*'ten ayrışmasıdır.²¹ Aynı şekilde müellifin yer yer

17 Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 465.

18 P. Jackson, "Banâkatî Abû Solaymân", *Eİr.* 3 (1988): 669; Tahsin Yazıcı, "Benâkitî", *DİA* 5 (1992): 429-430.

19 Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 1.

20 Bkz. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî: Ravzatu ulî'l-elbâb fî marifeti't-tevârîh ve'l-ensâb*, thk. Cafer Şiar (Tahran: Çâphâne-yi Dâverpenâh, 1348/1969).

21 Eser hakkındaki farklı değerlendirmeler için bkz. W. Barthold, "Benâkitî", *MEB İslam Ansiklopedisi* 2 (1979): 513; Tahsin Yazıcı, "Benâkitî", *DİA* 5 (1992): 429-430.

kendisi, ailesi ve yakın çevresiyle ilgili özgün aktarımlarda bulunduğu da görülür.

2) *Dîvân*: İlhanlı saray şairleri arasında ayrıcalıklı bir mevkide bulunduğu bilinen Benâkitî'nin, büyük bir ihtimalle Farsça yazdığı *Dîvân*'ının günümüze ulaştığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Fakat şiiirlerinden bazı örnekler, Devletşah *Tezkire*'sinde²² ve kendi eserlerinde mevcuttur.²³

3) *İrşâdü'l-fütüvvet li-erbâbi'l-mürüvvet*: Farsça kaleme alınan eserin bilinen yegâne nüshası, Bursa İnebey Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bir mecmuanın sonunda yer alır.²⁴ Dîbâcede müellif ismi Ebû Süleyman Dâvud b. Muhammed b. Muhammed el-Benâkitî olarak yazılıdır. Katalog kayıtlarında *Fütüvvetnâme* şeklinde verilen eser ismi ise sebep-i telif kısmında *İrşâdü'l-fütüvvet li-erbâbi'l-mürüvvet* olarak zikredilmiştir.²⁵ Ferağ kaydında isim, yer ve tarih bilgilerine yer verilmediği için risalenin kesin telif tarihi belirlenememektedir. Mecmuada yer alan ve Alâüddevle-i Simnânî'ye (ö. 736/1336) atfedilen risale ve mektuplarla²⁶ imla benzerliğine bakılırsa elimizdeki nüsha müellif hattı değildir.²⁷ Bununla birlikte ithaf kaydından yola çıkarak risalenin telif tarihine ilişkin tahminde bulunmak mümkündür. Şöyle ki dîbâcedeki bilgiler *İrşâdü'l-fütüvvet*'in Emîr Kutluğ Kaya adlı bir emire ithaf edildiği yönündedir.²⁸ Müellifin *nûr-i hadeka-i millet mâlik-i rikâb-i ümem melik-i mülûk-i Arab ve Acem bâsit-i emn ü emân nâşir-i adl ü ihsân mukarreb-i Hazret-i Sultan re's-i fit-yân-i zemân emîrü'l-ümerâ mürebbiyü'l-fudalâ* şeklinde sıraladığı abartılı övgü

22 Devletşah Semerkandi, *Tezkiretü'ş-Şu'ara*, nşr. Edward Granwille Browne (Leiden: E.J. Brill, 1900), 227.

23 Müellifin Gazân Han'ı övdüğü ve kardeşi Seyyid Nizâmeddîn Ali'nin vefatı üzerine yazdığı örnek manzumeler için bkz. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 462-463, 465-466, 468-469.

24 Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet li-erbâbi'l-mürüvvet* (Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 1592), 196b-210b.

25 Aslına bakılırsa nüshada eser ismi *İrşâdü'l-fütüvvet el-erbâbu'l-mürüvvet* olarak imla edilmiştir. Fakat *fütüvvet* kelimesinin açık "te" harfiyle ve *erbâb* kelimesinin harf-i tarifile yazılmasının müstensih hatası olduğu kanaatindeyiz. Bkz. Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet*, 199b.

26 Rükniyye tarikatının kurucusu olarak anılan Simnânî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", *DİA* 2 (1989): 345-347; Jamal J. Elias, *The Throne Carrier of God: The Life and Thought of Ala ad-Dawla as-Simnani* (Albany: State University of New York, 1995).

27 Söz konusu risalelerden bazılarının zahriye ve ferağ sayfalarındaki ibareler ile tarihler mecmuanın -en azından büyük bir kısmının- Simnânî'nin hattını taşıdığı intibai uyandırmaktadır. Örneğin *Salvetü'l-âşikîn sekînetü'l-müştâkîn* adlı risalenin (vr. 22b-53a) zahriyesinde eser ve müellif isminden sonra yer verilen "bi-hatt-i mübârek-i hod est" (*kendisinin mübarek hattıyla*) ibaresi risalenin bizzat Simnânî'nin kaleminden çıktığını işaret etmektedir. Ancak ferağ kaydında risalenin 21 Şevval 877/21 Mart 1473 tarihinde tamamlandığı yazılıdır ki bu da nüshanın Simnânî'nin ölümünden çok sonra istinsah edildiği anlamına gelir. Eser, müellifin bazı Farsça risâleleri ile birlikte *Salvetü'l-âşikîn ve sektetü'l-müştâkîn* adıyla yayınlanmıştır. Bkz. Alâüddevle-i Simnânî, "Salvetü'l-âşikîn ve sektetü'l-müştâkîn", *Musannefât-ı Fârisî*, nşr. Necib Mâyil Herevî (Tahran: Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1331/1990), 277-300.

28 Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet*, 198a.

ifadelerinden hareketle bu kişinin İlhanlı *noyan*larından Emîr Kutluğşâh (ö. 706/1306-07) olduğu sonucuna varılabilir. Nitekim *Târîh-i Benâkitî*'de Gazân Han'ın Dımaşk'a *şihne*²⁹ olarak atadığı komutandan bahsederken Kutluğşâh ve Kutluğ Kaya isimleriyle aynı kişiye işaret ettiği görülmektedir.³⁰ Bu bilgilere ve risalenin içeriğine binaen *İrşâdü'l-fütüvvet*'in Gazân Han'ın ihtida ettiği 694/1295 yılı ile Emîr Kutluğşâh'ın öldürüldüğü 706/1306-07 yılı arasında yazıldığı anlaşılmaktadır.

İrşâdü'l-fütüvvet'i dîbâce ve yedi bölüm (*kavl*) şeklinde tasarlayan Benâkitî, altıncı bölümde iki, yedinci bölümde ise beş alt başlık (*nev'*) açmıştır. Müellif, Allah tarafından gönderilen fütüvvet elbisesinin Hz. Peygamber'den Hz. Ali'ye nakledildiğini, daha sonrasında ise sahabe, tâbiûn ve evliyalar-dan tevarüs ederek kendisine kadar ulaştığını ifade etmektedir.³¹ Söz konusu elbiseyi şeyhü'l-vakt Ebü'l-Kasım İbn Mekkî'nin hizmetinde giyindiğini belirtmesi³² ve ondan gelen bir işaret üzerine bu eseri kaleme aldığını ima etmesi³³ müellifin tasavvuf erbabından olduğu ve bizzat yaşadığı tecrübele-ri aktardığı anlamına gelir. Onun Ebü'l-Kasım İbn Mekkî ile ilgili sarfettiği *seyyidî ve senedî ve sâhibî ve mevlâyî eş-şeyh el-âlim el-fâzıl el-âmil el-kâmil şeyhu meşâyihî'z-zemân seyjidü'l-fityân* ifadeleri de bunu destekler niteliktedir.³⁴ Bu bakımdan Benâkitî'nin entelektüel şahsiyetine ilişkin önemli bir ayrıntıyı or-taya çıkaran risalenin, iki hususun dikkate alınarak müstakil bir çalışmaya konu edilmesi gerekir:

i) Bunlardan ilki, hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız Ebü'l-Kasım İbn Mekkî'nin Benâkitî tarafından “ğarsu beni'r-Rifâî kaddesallahu rû-hahu ve nevvera zarîhahu” ibaresiyle anılmasıdır.³⁵ İbn Mekkî'nin Ahmed er-Rifâî (ö. 578/1182) ailesinden geldiğine dair bir ihtimali içeren bu ibare, şayet Rifâiyye tarikatına mensubiyeti de ima ediyorsa *İrşâdü'l-fütüvvet*'i oldukça erken tarihli bir Rifâî fütüvvetnâmesi konumuna taşımaktadır.³⁶

29 İlhanlı ordusundaki askerî hiyerarşi ve *şihne* kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı: Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 132-138.

30 Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 462. Tarihî kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Gazân Han'ın seçkin *noyan*larından olan Emîr Kutluğşâh devlet erkânı arasındaki nüfuzunu Olcaytu (ö. 716/1316) zamanında da muhafaza etmiştir. Örneğin Kâşânî, *Târîh-i Olcaytû* adlı eserinde sıraladığı yirmi beş emir arasında Emîr Kutluğşâh'ın diğerlerinden daha üstün bir ko-numda olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Abdullah Kâşânî, *Târîh-i Olcaytû*, nşr. Mehîn Hambelî (Tahran: Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1348), 8.

31 Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet*, 198a.

32 Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet*, 203a.

33 Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet*, 199a.

34 Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet*, 199a.

35 Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet*, 199a.

36 Müellifin, Seydi Tâceddin Muhammed er-Rifâî (ö. 711/1311-12) ve Seydi Seyfeddin Ali b. Muhammed er-Rifâî (ö. 711/1311-12) gibi isimlerin vefat tarihlerini belirtmesi de bu bağ-lamda manidar bir ayrıntı olarak dikkate alınabilir. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 475.

ii) Diğer husus ise risalenin ithaf edildiği Emîr Kutluğşâh hakkında kullanılan “re’s-i fityân-i zemân” (*devrin civanmerdlerinin başı*) gibi nitelendirmelerin³⁷ özel bir amaca matuf olup olmamasıdır. Zira Emîr Kutluğşâh’ın sahip olduğu ahlâkî niteliklerin fütüvvet ve mürüvvet kavramları bağlamında vurgulanması ve eserin içeriğinde kurumsal bir yapıyı işaret eden ibarelerin yer alması akla şu soruyu getirmektedir: Şihâbeddin es-Sühreverdî’nin (ö. 632/1234) Abbâsî halifesi Nâsır-Lidînillâh’ın merkezî otoriteyi güçlendirme amacının dolaylı bir ürünü olarak kaleme aldığı *Risâletü’l-fütüvve*’si³⁸ ile Benâkitî’nin *İrşâdü’l-fütüvve*’i arasında bu bakımdan bir paralellik kurmak mümkün müdür? İlhanlı yönetimindeki seçkin konumuna ve askerî kimliğine bakılırsa Emîr Kutluğşâh’ın fütüvvet teşkilatına ilgi duyduğu, bu nedenle de *İrşâdü’l-fütüvve*’in siyasî saikler gözetilmek suretiyle yazıldığı düşünülebilir. Bu düşüncenin gerçeği ne kadar yansıttığını şimdilik söyleyemiyoruz ama mevcut verilerden hareketle Benâkitî’nin eserinin Sühreverdî’ninki kadar etki uyandırmadığını ifade edebiliriz.

4) *Mi’yârü’l-ebhâr fi arûzi’l-eş’âr*: Dili Farsça olan bu eserde, arûz ilminin anlamına dair kısa bir girişin ardından önce vezinler ve bahirler hakkında bilgi verilir, daha sonra da Farsça ve Arapça beyitler üzerinde bu bilgiler tatbiki olarak gösterilir. *Dîvân*’ının günümüze ulaşmamış olması Benâkitî’nin şiirlerine dair kapsamlı bir tahlil yapılmasını imkânsız kılmakla birlikte, *Mi’yârü’l-ebhâr* onun şiir ve edebiyat konusundaki görüşlerini kısmen de olsa aydınlatmaktadır.³⁹ Müstakil bir çalışmaya konu edilmeyen eserin neşri henüz yapılmamıştır.

5) *Ğâisatü’l-d-dekâik min Hâliseti’l-hakâik*: VI / XII. yüzyıl Buhara ulemâsından Mahmud b. Ahmed el-Faryâbî’ye ait *Hâlisatü’l-hakâik*’in telhisidir. Arapça kaleme alınan bu eser, ferağ kaydındaki manzumeye ebced hesabıyla düşülen tarihe göre 716/1316-17 yılında Sultaniye’de tamamlanmıştır (vr. 97b).⁴⁰ Elli bölümden ibaret olan *Hâlisatü’l-hakâik*’ten farklı olarak giriş, on iki fasıl ve hâtime şeklinde tasarlanan *Ğâisatü’l-d-dekâik*’in ana bölümlerinde sırasıyla akıl, âkil, ilim, âlim, hikmet, hakîm, fakr, fakir, marifet, ârif, cûd ve gınâ kavramları açıklanır. Benâkitî, önce bahsi geçen kavramların çeşitli tanımlarına yer vermiş, arkasından da “el-ahbâr”, “el-âsâr” ve “el-mevâiz ve’n-nükât ve’l-işârât” başlıkları altında aklî ve naklî aktarımlarda bulunmuştur. Bununla

37 Benâkitî, *İrşâdü’l-fütüvve*, 199a.

38 Fütüvvetnâme hakkında genel bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvetnâme”, *DİA* 13 (1996): 264-265.

39 Benâkitî, *Mi’yârü’l-ebhâr fi arûzi’l-eş’âr* (İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, 3438), 116b-141a.

40 *Hâlisatü’l-hakâik*’in *Ahlesü’l-hâlise* adlı daha yaygın olan bir diğer telhisi 706/1306-07 tarihinde, yani *Ğâisatü’l-d-dekâik*’ten kısa süre önce Ali b. Mahmûd el-Bedahşânî (ö. VIII / XIV. yüzyıl) tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Ali b. Mahmûd Bedahşânî, *Ahlesü’l-hâlise* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 2612), 1b-66a.

birlikte, tasavvûfî-ahlâkî eser hüviyeti taşıyan *Ğâisatü'd-dekâik* basit bir özet olmayıp, Faryâbî'nin zikretmediği bilgi ve yorumları da ihtiva etmektedir.⁴¹ Müstakil bir çalışmaya konu edilmeyen eser henüz neşredilmemiştir.

6) *Muhtasar fî't-tıb*: Süleymaniye Kütüphanesi çevrimiçi kataloglarında Ebû Süleyman Fahreddin Dâvud b. Muhammed el-Benâkitî adına kayıtlı Arapça bir tıp risalesidir (Şehid Ali Paşa, nr. 2094, vr. 1b-29b). Girişteki ifadelerden hareketle risalenin tam isminin *Muhtasar fî sinâati't-tıb* olduğu ifade edilebilir. Risalenin telif ve istinsah tarihi kaydedilmemiştir. Ayrıca tensih kaydı da dahil olmak üzere metnin herhangi bir yerinde müellif adına rastlanmamaktadır. II. Bâyezîd Dârüşşifâsı ikinci tabibi Yakup b. Abbas'ın istislah kaydının bulunduğu temellük sayfası ile hatimedeki ifadelerle bakılırsa bu nüsha müellif hattından aktarılmış ve aslıyla mukabele edilmiştir. Müellifin *el-mevlâ eş-şeyh sultanü'l-efâzıl ve'l-muhakkıkîn hulâsatü'l-ulemâi'l-müdekkikîn câmiu ulûmi'l-evvelîn ve'l-âhirîn fâtihu mesâliki't-tâlibîn* övgüleriyle temellük sayfasına yansıtılan ismi ise Fahreddin Muhammed b. Ebû Nasr el-Benâkitî el-Hucendî'dir. Buna binaen eserin Benâkitî nisbesini taşıyan başka bir düşünüre ait olduğunu söylemek mümkündür.

7) *er-Risâletü'l-Fahriyye fî aksâmi'l-ulûmi'l-hikemiyye*: Tarafımızdan neşredilecek olan bu eser hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

er-Risâletü'l-Fahriyye'nin Muhtevası

Farsça kaleme alınan eser, adından da görüldüğü üzere felsefî ilimlerin (*el-ulûmu'l-hikemiyye*) tasnifi hakkındadır. Tespit edebildiğimiz yegâne yazma nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde muhafaza edilen 889/1484 tarihli bir mecmua içerisinde yer alır.⁴² Söz konusu mecmuayı değerli kılan bir diğer husus, Benâkitî'nin *Ğâisatü'd-dekâik* ve *Mi'yâri'l-ebhâr* adlı diğer iki eserinin bilinen nüshalarını da içermesidir. Mecmua içerisindeki her üç eserin aynı kişi tarafından istinsah edildiği görülmekle birlikte müstensih ismine yer verilmemiştir.

Ferağ kaydında belirtildiği üzere *er-Risâletü'l-Fahriyye* 889/1484 yılının Safer/Şubat-Mart ayında, yani müellifin ölümünden çok sonra istinsah edilmiştir. Haliyle bu durum eserin telif tarihini belirlememize imkân tanımıyor. Bununla birlikte dîbâcedeki ifadelerden hareketle eserin Benâkitî'ye aidiyetini kesinleştirmek ve sebep-i telifine dair fikir yürütmek mümkündür. Dîbâçede işaret edildiği üzere tam adı Ebû Süleyman Davud b. Ebi'l-Fazl Muhammed el-Benâkitî olan müellif, Hâce Ebû Ali adlı bir yöneticinin meclisinde bulunmuş ve onun talebi üzerine bu eseri kaleme almıştır.⁴³ Söz konusu yöneticinin kim-

41 Benâkitî, *Ğâisatü'd-dekâik min Hâliseti'l-hakâik* (İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, 3438), 3b-97b.

42 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 99b-115b.

43 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 99b-100a.

liğini tam olarak belirleyememek de müellifin övgü ifadelerinden, onun hem devlet yönetiminde hem de ilmî çevrelerde belirli bir otoriteye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse, buradaki *düstûr-i muazzam, sâhib-i a'zam, nûr-i hadeka-yi devlet ve nûr-i hadîka-yi millet, mâlik-i rikâb-i ümem, mevlâ-yi mülûki'l-Arab ve'l-Acem, efdal-i cihân ve ekmel-i zemân* şeklindeki övgüler devlet yönetimindeki yüksek konumuna işaret ederken, *kudvetü'l-uzmâ, müreb-biyi'l-fudalâ, Forfuryus-i asr, Aristû-yi rûzigâr* benzetmeleri de ilmî otoritesinden dolayı kullanılmıştır. İsmiinin önündeki "Hâce" lâkabı ve yine "İkinci Büzürc-mihr" (*Büzürçmihr-i Sâni*) benzetmesi ise vezirlik makamında bulunduğu delalet etmektedir. Bütün bunlar, müellifin yaşadığı dönemde Tebriz ve çevresindeki İlhanlı vezirleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde, akla gelen ilk isimlerden biri hiç kuşkusuz Reşîdüddin Fazlullah'tır. Ancak Reşîdüddin Fazlullah'ın (ö. 718/1318) -en azından yaygın olarak- böyle bir künye kullandığı bilinmemektedir. Yine de Bağdat valiliği yapan oğlu Emîr Ali'den mülhem olarak Ebû Ali diye isimlendirilmesi bir olasılık olarak dikkate alınabilir. Bu olasılığın doğru kabul edilmesi, *er-Risâletü'l-Fahriyye*'nin Tebriz veya Sultâniye gibi merkez şehirlerde kaleme alındığı ve Reşîdüddin Fazlullah'ın idam edildiği 718/1318 yılından öncesine tarihlendirilmesi gerektiği sonucunu doğuracaktır. Yine bu durum, Benâkitî'nin Reşîdüddin Fazlullah ile aynı ilim meclislerine katıldığı, Şenb-i Gâzân⁴⁴ ve Rab'-i Reşîdî çevresi entelektüelleri ile yakın fikir teatisinde bulunduğu, Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311), İbnü'l-Havvâm (ö. 724/1324), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) vb. âlimlerle görüştüğü ihtimalini de pekiştirecektir.⁴⁵ Şunu da hemen belirtelim ki *Târîh-i Benâkitî*'deki ifadeleri müellifin Kutbüddîn eş-Şîrâzî ile yakinen görüştüğünü, hatta onun ölümü üzerine aşağıdaki manzumeyi tarih düştüğünü gösteriyorsa da Şîrâzî ve benzeri ilim adamları ile Benâkitî arasındaki fikri etkileşimin mahiyeti yeterince açık değildir:

*Rûz-i yekşenbe karîb-i asr sâl-i "z"y" // "Y"z" be-gozeşte der Tebriz ez mâh-i siyâm
Cân-i pâk-i Kutbüddin Mahmûd Şîrâzî be-ref't // Sûy-i Firdevs-i berîn bâ sed hezârân
ihtişâm⁴⁶*

- 44 Şenb-i Gâzân hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)", *Tarih Dergisi* 37 (2002): 253-290.
- 45 Reşîdüddin Fazlullah'ın hayatı ve Rab'-ı Reşîdî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Vakfnâme-i Rab'-ı Reşîdî*, haz. Müctebâ Mînovî, İrec Efşâr (Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Millî, 1351hş.); Hâşim Recebzâde, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî* (Tahran: Tarh-ı Nev, 1377hş./1998); Osman G. Özgüdenli, *Turco-İranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 207-233; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA* 35 (2008): 19-21.
- 46 Kutbüddîn eş-Şîrâzî'nin Mısır'a elçi olarak gönderilmesi gibi bazı ayrıntılara değinen müellif onun kesin ölüm tarihini ebced hesabı ile ("zal-ye" ve "ye" ve "ze") vermiştir. Buna göre Şîrâzî, 17 Ramazan 710/7 Şubat 1311 tarihinde Pazar günü Asr vaktine yakın Tebriz'de vefat etmiştir. Bkz. Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî*, 438, 475.

er-Risâletü'l-Fahriyye'nin isminde işaret edildiği ve girişte belirtildiği üzere Benâkitî'nin bu risaleyi yazmasındaki temel amacı hikemî ilimlerin kısımlarını özetle (*ber sebîl-i icmâl*) açıklamaktır.⁴⁷ Dört fasıldan ibaret olan risalenin dîbâçe kısmında⁴⁸ sebab-i telif ve ithafla ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Benâkitî'nin, "Der Marifet-i Kuva-yi Nefs-i Nâtika" başlıklı birinci fasıldaki tercihi nâtık nefsin (*nefs-i nâtika-i insânî*) güçleri hakkında bilgi verip, hikmetin kısımlarını bunlara binaen açıklamaktan yanadır. Müellife göre insandaki nâtık nefsin, biri teorik (*nazarî*) ve diğeri pratik (*amelî*) olmak üzere iki gücü vardır. Nefsin pratik gücü insanın, kendi bedeni üzerinde en iyi biçimde yönetim ve tasarrufta bulunmasını mümkün kılar. Teorik güç ise tasavvur ve tasdikleri nefsü'l-emr üzere idrak etmesini sağlar ki bunun anlamı bilinenlerin idelerinin (*müsil-i ma'lûmât*) Ay-üstü nefislerden (*mebâdî-yi feyyâze*) kabul edilmesidir. Benâkitî, teorik güç ile akledilirler (*ma'kûlât*) arasındaki ilişkiyi kemal ve noksan açısından dört düzeyde ele alır ve bu mertebeleri heyûlânî akıl, meleke halindeki akıl, bilfiil akıl ve müstefad akıl ayırımı ile ilişkilendirir. Müstefad aklı, nâtık nefsin en üst kemal düzeyine yerleştiren düşünür tümellerin idrakini veren âkile gücünün maddeden soyut bir cevher olduğunu vurgular. Tasarruf ve yönetim (*tedbîr*) itibarıyla cisimle alakası bulunan âkile gücünün akletme (*taakkul*) noktasında bedene muhtaç olmadığını belirterek de faslı sonlandırır.⁴⁹

Risalenin "Der Aksâm-i Ulûm-i Hikemî" adlı ikinci fasıl hikemî/felsefî ilimlerin taksimine hasredilmiştir. Burada felsefeyi (*hikmet*), teorik (*nazarî*) ve pratik (*amelî*) olmak üzere iki kısma ayıran Benâkitî, pratik felsefe bahsinde ilm-i ahlâk, ilm-i [tedbîr-i] menzil ve ilm-i siyaset sınıflandırmasını ismen zikretmekle yetinmiş ve Nasîrüddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) tercihinine paralel biçimde bu ilimlerin tanımlarına yer vermemiştir.⁵⁰ Tabîî, riyâzî ve ilahî şeklinde üç başlık altında incelediği teorik felsefe bölümlerini ise usul-füru ayırımına göre değerlendirmiş ve kısa tanımlamalarda bulunmuştur. Bu tak-sime göre doğa (*tabîî*) ilimleri 8 asıl (tabîî cisimlerle ilgili umûr-i âmme; *Semâ ve Âlem* kitabının konusunu oluşturan ilim; oluş-bozuluş/kevn-fesad ilmi; meteoroloji/âsâr-i ulvi; mineraloji/ilm-i meâ'din; botanik/ilm-i nebât; zooloji/ilm-i hayevân; *Hâs ve Mahsûs* kitabının konusunu oluşturan psikoloji/ilm-i nefis) ve 7 füru (tıp; astroloji/ilm-i ahkâm-ı nücûm; fizyognomi/ilm-i firâset; rüya tabiri/ilm-i ta'bîr-i hâb; ilm-i tilsimât; ilm-i nîrancât; ilm-i kim-

47 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 100a.

48 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 99b-100b.

49 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 100b-102a.

50 Benâkitî'nin "ilm-i menzil" adlandırması dahi Tûsî'nin ilgili risalesindeki imla ile örtüşmektedir. Nasîrüddîn Tûsî, "Fasl fî Beyân-i Aksâmi'l-Hikme 'Alâ Sebîl-i-Îcâz", *Tasni-fü'l-Ulûm beyne Nasîruddîn-i Tusi ve Nasîruddîn el-Beydâvî* içinde, nşr. Abbas Muhammed Hasan Süleyman (Beirut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1996), 87.

yâ) olmak üzere toplam 15 dala ayrılır. Matematik (*riyâzî*) ilimler 4 asıl (ilm-i aded; geometri / ilm-i hendese; astronomi / ilm-i hey'et; müzik / ilm-i mûsıkâ) ve 6 fûru (ilm-i cem'-i aded; ilmi-i cebr ve mukâbele; ilm-i misâha; ilm-i cerri's-sakîl; zîc ve takvim ilmi; garip âletlerin yapımı ilmi) olmak üzere toplam 10 daldan oluşur. En nihayetinde metafizik (*ilahî*) ilimlerin ise 5 asıl (umûr-i âmme; ilimlerin ilkelerini inceleme; ruhanî cevherlerin kanıtlanması; Vâcibü'l-Vücûd'un ve sıfatlarının kanıtlanması; yersel edilginler ile göksel etkin güçler arasındaki ilişkinin ve mümkünlerin düzeninin ilk sebebe nasıl dayandırılacağına incelenmesi) ve 2 fûru (vahyin niteliği; cismanî haşrin incelenmesi) olmak üzere toplam 7 dalı bulunmaktadır.⁵¹ Risalenin geri kalan kısmına gelince, "Der İsbât-ı Vâcibü'l-Vücûd" üçüncü fasılda Vâcibü'l-Vücûd'un varlığının ispatına yönelik deliller değerlendirilmiş,⁵² "Der İlm-i Mantık" adlı dördüncü fasılda ise mantık ilmine dair temel bölümler ele alınmıştır.⁵³

Benâkitî kullandığı kaynaklara dair bilgi vermese de *er-Risâletü'l-Fahriyye*, Ebû Sehl İsbâ b. Yahyâ el-Mesîhî (ö. 416/1025'ten sonra),⁵⁴ İbn Sînâ (ö. 428/1037)⁵⁵ ve Nasîrüddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) eserlerinde⁵⁶ gördüğümüz felsefî/hikemî ilimler odaklı mücmel tasnif literatürünün devamı niteliğindedir.⁵⁷ Müellifin felsefî görüşlerini yansıtan eserin özellikle ilimlerin sınıflandırıldığı ikinci faslı ile mantık bahislerine ayrılan dördüncü faslı, Tûsî'nin *Aksâmü'l-hikme*'sindeki paragrafların Farsça çevirisinden ibarettir. Şu kadarıyla ki ikinci fasılda Tûsî'nin ifadelerini neredeyse birebir çeviren müellif dördüncü fasılda Tûsî'nin ifadelerine ilavelerde bulunmuş ve böylece eserin yarısından fazlası mantık ilminin anlatımına ayrılmıştır. Aynı şekilde isbât-ı vâcib konusunun işlendiği üçüncü fasıldaki pasajların da Tûsî'nin Farsça kaleme aldığı *Risâle-yi İsbât-i Vâcib*'den serbest biçimde özetlendiğini ifade etmek mümkündür.⁵⁸

51 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 102a-104b.

52 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 104b-106a.

53 Benâkitî, *er-Risâletü'l-Fahriyye*, 106a-114b.

54 M. Cüneyt Kaya, "Ebû Sehl İsbâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Kitâb fî Esnâfi'l-Ulûmi'l-Hikmiyye'si", *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/2 (2020): 467-499.

55 Cüneyt Kaya, "İbn Sînâ'nın Kitâbu Aksâmî'l-Hikme ve Tafsilihâ'sı: Tahkik ve Tercüme", *Tahkik: İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/1 (2020): 1-40.

56 Tûsî'nin risâlenin iki farklı neşri ve Türkçe çevirisi için bkz. Nasîrüddîn Tûsî, "Aksâmü'l-Hikme", *Telhîsu'l-Muhassal el-Ma'rûf bi Nakdi'l-Muhassal* (Beyrut: Dâru'l-Edvâc, 1405/1985), 526-528; "Fasl fî Beyân-i Aksâmî'l-Hikme 'Alâ Sebîli'l-İcâz", *Tasnifi'l-Ulûm beyne Nasîrüddîn-i Tusi ve Nasîrüddîn el-Beydâvî* içinde, nşr. Abbas Muhammed Hasan Süleyman (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1996), 86-92; "Felsefenin Kısımları (İlimler Tasnifi)", *Felsefe Mektupları: Tûsî ile Bazı Çağdaşları Arasında Felsefi Yazışmalar* içerisinde, çev. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 423-426.

57 İslâm düşüncesinde ilimler tasnifiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustakim Arıcı (ed.), *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi* (İstanbul: Klasik, 2019).

58 Tûsî'nin ilgili risâlesi ve Türkçe çevirisi için bkz. Nasîrüddîn Tûsî, "Risâle-yi İsbât-i Vâcib", *Mecmûa-ı Resâil-i Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî*, Tahran, 1335, s. 1-7; "İsbât-ı Vâcib Hakkında Risâle", çev. Elmin Aliyev, *Din Felsefesi Açısından Meşşai Gelen-Ek-i: Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 581-586.

er-Risâletü'l-Fahriyye'nin Metni

الرسالة الفخرية في أقسام العلوم الحكيمة

بسم الله الرحمن الرحيم

[دبیاچه]

[99 پ] الحمد لله رب العالمين، والصلوة علي خير الخلق محمد وآله أجمعين.

اما بعد؛ چون گوینده این کلمات و جمع کننده این مقدمات -أضعف خلق الله تعالى- ابو سلیمان⁵⁹ داود بن ابی الفضل محمد الپناکتی را داعیه شوق دریافت،⁶⁰ شرف حضور سعادت بحسن مجلس عالی خداوند دستور معظم، صاحب اعظم، نور حدقه دولت، و نور حدیقه ملت، مالک رقاب امم، مولی ملوک العرب و العجم، افضل جهان، و اکمل زمان، قدوة العظماء، مربی الفضلاء، فروریوس عصر، و ارسطوطاليس⁶¹ روزگار، بوزر جمهر ثانی خواجه ابو علی -لا سلبه الله ما حوّله، وبلغه من الدنيا والآخرة ما أمّله- برخاست، خواستم که تحفه که شایسته آن حضرت باشد ترتیب دهم / [100 ر]؛ چون نیک به امل کردم مخبر عقل⁶² و رهبر قدس از گنج خلوت خانه ضمیر این بغیر برآورد.⁶³

شعر:

ماییم و آب دیده که سقای کوی دوست // ده مشک از این متاع به یک تایی نان دهد⁶⁴

هرچند خود را مایه نیافتم در سایه دولتش پایه جستم، و با دل گفتم:

شعر:

تیر طلب عشق روان می انداز // از زچه فرو کنی کمان می انداز

گر تیر تو باری به هدف می نرسد // آخر برسد⁶⁵ تو همچنان می انداز⁶⁶

پس بحکم این اشارت که "[خیر] الکلام ما قلّ ودلّ" اقسام علوم حکمی را بر سیل اجمال مفصل گردانیدم،⁶⁷ و از عرایس مخترعات گذشتگان پیرایه ساختم، و از ملابس دست باف خویش دراعه در او پوشانیدم، و متوجه این حضرت شدم و بخدمت رسانیدم، پس رجا واثق است که حق -عز اسمه- / [100 پ] از خطا و زلل نگاه دارد و سبب نفع بندگان خود گرداند، و این ضعیف را از ثواب طلبه علم بی بهره نگرداند، وهو ولي الإجابة.

59 + بن. اصل

60 «سوی دریانت»: اصل

61 : ارسطو. اصل

62 «مخبر عقل»: اصل

63 «مخبر راورد»: اصل

64 ظهیر الدین فاریابی، دیوان، تهران، 4231، ص 06.

65 نرسد. : اصل

66 فرید الدین عطار نیشابوری، مختارنامه: مجموعه رباعیات، تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران، انتشارات توس، 8531، ص 731.

67 : گردا، در هامش اصلاح شد. اصل

فصل اول: در معرفت قوای نفس ناطقه

بدانکه نفس ناطقه انسانی را دو قوت است:

[ا] یکی قوت نظری؛ و آن قوت است که بواسطه او ادراک تصوّرات و تصدیقات می کند چنانکه فی نفس الامر باشد، یعنی قبول مُثل معلومات کند از مبادئ فیاضه.

[ب] و دیگر قوت عملی؛ و آن قوت است که بواسطه او تدبیر و تصرف می کند در بدن بر وجه اصلح. و مراتب قوت نظری بحسب کمال و نقصان چهار است؛ زیرا که معقولات در او بالفعل است، یا بالقوه. اگر بالقوه است آن مرتبه را عقل هیولانی خوانند؛ و آن قوتی است که [101 ر] بواسطه او استعداد معقولات حاصل می شود. و اگر بالفعل است ضروریات است، فحسب با نظریات نیز⁶⁸ حاصل است. اگر ضروریات است فحسب انتقال از ضروریات بنظریات یا بحدس است، یا بفکر. اگر بحدس است آن را قوه قدسی خوانند، و اگر بفکر است آن را عقل بالملکه گویند؛ و آن قوتی است که بواسطه او ادراک ضروریات می کند، و استعداد انتقال از ضروریات بنظریات حاصل⁶⁹ می شود.

و سوم عقل بالفعل است؛ و آن قوتی است که نظریات در او حاصل شود بر وجهی که هرگاه که خواهد استحضار آن معقولات تواند کرد بی تجسم کسب جدید.

و چهارم عقل مستفاد است؛ و آن مرتبه است که در او معقولات بالفعل مشاهد و متمثل گردد. و نهایت مرتبه نفس ناطقه انسانی [101 پ] در کمال این مرتبه است، و اول مرتبه عقول فعّاله است که مبادی اولی وجودند. و قوه عاقله که مدرک کلیات است، جوهری مجرد است از ماده و او را به جسم علاقه است؛ علاقه تصرف و تدبیر. و بیان آن که "او مجرد است" آن است که مدرکات او بسیط است یا مرکب، و علی کلا التقدیرین در مدرکات او بسیط بوده باشد؛ زیرا که تعقل مرکب موقوف است بر تعقل بسیط. و چون مدرک بسیط باشد باید که جسم و جسمانی نباشد؛ زیرا که ادراک عبارت از حصول مثال مدرک است در ذات مدرک. پس اگر مدرک بسیط جسم و جسمانی باشد و انقسام محل موجب انقسام حال است؛ "لأن الحال في أحد جزئي المحل غير الحال في الآخر فيلزم انقسام البسيط، هذا خلف".

[102 ر] پس او جوهری باشد مجرد از ماده، و او را بذات خود تعقل است؛ زیرا که اگر در تعقل محتاج بودی بآلات بدنی "عند کلال إلا له کلال تعقل" لازم آمدی، و نه چنین است؛ زیرا که بدن بعد از اربعین در نقصان است، و قوه عاقله در ازدیاد، پس قوه عاقله را در تعقل احتیاج به بدن نباشد.

فصل دوم: در اقسام علوم حکمی

بدانکه حکمت دو قسم است: نظری و عملی. حکمت عملی⁷⁰ سه قسم است: علم اخلاق، و علم منزل، و علم سیاست. و حکمت نظری سه قسم است: طبیعی و ریاضی و الهی.

[اقسام حکمت طبیعی]

حکمت طبیعی اصولی دارد و فروعی؛ اصول [حکمت طبیعی] از هشت قسم است:

68 «س» : اصل

69 : حا، در هامش اصلاح شد. اصل

70 - عملی، در هامش اصلاح شد. اصل

اول: بحث از امور عامه بر اجسام طبیعی را؛ چون حرکت و سکون / [102 پ] و نهایت و لانهایت.
دوم: بحث از ارکان عالم و طبع هریک و حرکت ایشان و مکانهای طبیعی ایشان؛ و آن را کتاب سما
و عالم خوانند.

سوم: در کون و فساد؛ و کون عبارت است از خروج جواهر از قوه بلفعل، و فساد بالعکس.
چهارم: در آثار علوی و آن چه لاحق اجسام عنصری شود پیش از امتزاج، چون تکائف و تخلخل.
پنجم: در معادن و انواع آن و خواص هریک.
ششم: در نبات و انواع آن و خواص هریک.
هفتم: در حیوان و انواع آن و خواص هریک.
هشتم: در نفسها که مدبر بر آن بدن اند، و قوتها و افعال ایشان؛ و آن را کتاب حاس و محسوس خوانند.
و فروع علم طبیعی هفت است:

یکی: طب.

دوم: احکام نجوم.

سوم: علم فراست، و آن استدلال است به هیأت / [103 ر] بدنی هر شخصی بر آنکه او چه خوی دارد.
چهارم: علم به تعبیر خواب.

پنجم: علم طلسمات؛ و آن آمیختن قوتهای⁷¹ سماوی است با قوتهای ارضی، با حصول قوتی کند که
آن مبداء فعلی غریب شود در زمین.

ششم: علم نیرنجات؛ و آن آمیختن قوتهای جواهر ارضی است با یکدیگر، تا از جمله قوتی پیدا شود
که فعلی غریب از وی در وجود آید.

هفتم: علم کیمیا است؛ و آن تبدیل قوتهای⁷² اجرام معدنی است بعضی ببعضی، تا زر و نقره از غیر
ایشان حاصل کند.

[اقسام علم ریاضی]

و حکمت ریاضی را اصولی و فروعی است؛ اصول وی چهار قسم است:

اول: علم عدد؛ و آن شناختن خواص اعداد است، و مناسبات که با یکدیگر دارند، و عدد کمیت
صورت اشیا باشد در نفس شمارنده.

دوم: علم هندسه؛ و آن شناختن خواص خطوط / [103 پ] و اشکال است.

سوم: علم هیأت عالم.

چهارم: علم موسیقی؛ و آن شناختن نغمات و آواز و اصوات است، و مناسبات که با یکدیگر دارند.

و فروع او [یعنی حکمت ریاضی] شش است:

71 اصل: قوتها.

72 اصل: قوتها.

اول: علم جمع عدد و تفریق آن.

دوم: علم جبر و مقابله.

سوم: علم مساحت اراضی و عدد آن.

چهارم: علم جرّ الثقیل؛ و آن عملی است که در آن معلوم شود که بارهای گران را بقوت اندک چون توان کشد.

پنجم: علم زیجات و تقاویم است؛ و آن از فروع هندسه است.

ششم: علم شناختن آلات غریب است از ارغنون و آنچه به آن ماند؛ و آن از فروع موسیقی است.

[اقسام علم الهی]

و حکمت الهی را اصولی است و فروعی، اصول آن پنج است:

اول: معرفت امور عامه چون علت و معلولیت.

دوم: نظر در مبادی علوم که در زیر علم الهی نهاده است، چه قضایا که در [104 ر] علوم اسفل آن را بتقلید قبول کنند در علم اعلی روشن کنند. و چون هیچ علم بالاتر از علم الهی نیست پس نشاید که در او هیچ مقدمه بتقلید قبول کنند، بلکه بیان جمله مقدمات مستسلمه - یعنی بتقلید فرا گرفته - در این علم تبیین شود.

سوم: در اثبات جواهر روحانی.

چهارم: در اثبات واجب الوجود و صفات او.

پنجم: در چگونگی بسته شدن امور منفعله ارضی با قوتهای⁷³ فعالة سماوی، و چگونگی نظام ممکنات و استناد جمله بمبدء اول، یعنی قدرت ازلی.

و فروع علم الهی دو قسم است:

نخستین: بحث از کیفیت وحی و چگونگی صورت معقول محسوس گشتن، تا پیغامبر⁷⁴ ملک را ببند و سخن او بشنود، و شناختن الهامات، و شناختن روح امین.

دوم: علم معاد روحانی چه معاد جسمانی عقل را [104 پ] قدرت آن این است که بخودی خود بی تصدیق نبی آن را دریابد، و شریعت مصطفوی آن را تمام بیان کرده است.

فصل سوم: در اثبات واجب الوجود

بدانکه اگر واجب الوجود موجود نباشد احد امور ثلثه لازم آید: یا وجود واجب الوجود بر تقدیر عدم او، یا دور، یا تسلسل؛ و هر یکی از این اقسام محال است، پس عدم واجب الوجود محال باشد، پس وجود واجب الوجود حق باشد.

73 اصل: قوتها.

74 «انغاببر» : اصل

اما بیان ملازمت آن است که: شی موجود است، و آن شی یا واجب بود یا ممکن. اگر واجب بود فهو المطلوب، و اگر ممکن باشد محتاج بود بمؤثر. و مؤثر او واجب باشد یا ممکن، اگر واجب باشد هم امر اوّل لازم آید، و اگر ممکن باشد او را مرجحی باید، مرجح او یا اثر او یا غیر او باشد، دور لازم / [105 ر] آید. و اگر امری مغایر باشد، یا منتهی شود بواجب الوجود و امر اوّل لازم آید، یا متسلسل بود الی غیر النهایه و امر سوّم لازم آید. و لازم از این امور یا امر اوّل باشد و لازم متحقق باشد یا نه؛ اگر متحقق باشد فهو المطلوب، و اگر متحقق نباشد و او از لوازم عدم واجب الوجود است. و انتفاء لازم مستلزم انتفاء ملزوم است، پس انتفاء عدم واجب الوجود لازم آید و هو المطلوب، و اگر لازم دور باشد و دور محال است، پس عدم واجب الوجود محال باشد.

و اما آن که دور محال است آن است که: علت متقدّم است بر معلوم بالذات، پس اگر معلول متقدّم باشد بر او "والمتقدّم علی المتقدّم علی الشیء متقدّم علی ذلک الشیء، فیلزم تقدّم الشیء علی نفسه / [105 پ] و إنه محال."

و اگر لازم تسلسل باشد: تسلسل ثابت است یا منتفی، اگر منتفی است عدم واجب الوجود منتفی باشد و إلا⁷⁵ ثابت است. پس مجموع امور متسلسله ممکن باشد؛ از آن که مرکّب است از ممکنات و مفتقر بممکن ممکن باشد.

و او را مرجحی باید؛ مرجح او [أ] یا نفس این مجموع باشد، [ب] یا داخل، [ت] یا خارج، [ث] یا مرکّب از داخل و خارج. [أ] قسم اوّل محال است؛ زیرا که "تقدّم الشیء علی نفسه" لازم آید، تا واجبیّت ممکن لازم آید. [ب] و قسم دوّم نیز محال است؛ زیرا که مؤثر در هر فردی از افراد باشد، تا در بعضی باشد. و بر تقدیر اوّل مؤثریّت او در نفس خود لازم آید، و بر تقدیر دوّم آن بعض مفتقر باشد بمرجحی دیگر، پس او با آن مؤثر بعض "علّة تامّ" بوده باشد در مجموع، پس بانفرد علّة تامّ نبوده باشد، "والمفروض / [106 ر] خلافه هذا خلف." و اگر امری [ت] خارج باشد، [ث] یا مرکّب از داخل و خارج مطلوب حاصل شود، پس تسلسل باطل بوده باشد، "والمفروض خلافه هذا خلف."

پس وجود واجل الوجود بر جمیع تقادیر لازم آید و هو المطلوب.

فصل چهارم: در علم منطق

و آن هشت قسم است:

[قسم] اوّل [از علم منطق]: بحث است از معرفت جنس و نوع و فصل و خاصّه و عرض عامّ، و این قسم را ایساغوجی خوانند؛ یعنی مدخل. و سازنده آن فرفوربوس بوده است، و اقسام باقی آن ارسطوطالپس ساخته است.

قسم دوّم [از علم منطق]: بحث است از اجناس عالیّه که موسوم اند به مقولات عشر که یکی جوهر است و نه عرض. و آن [اعراض] "کم" است، و "کیف"، و "أین"، و "متی" و "وضع"، و "ملک"، و "مضاف"، و "أن یفعل"، و "أن ینفعل" که [106 پ] هیچ موجود ممکن از آن بیرون نباشد؛ و این قسم را قاطیغوریاس خوانند.

مقولات عشر:

بدانکه موجود یا واجب باشد، یا ممکن: [أ] و واجب آن باشد که هستی او از ذات خود او باشد و قابل عدم نبود، [ب] و ممکن آن باشد که هستی او از غیر او بود و قابل عدم باشد.

و ممکن یا جوهر باشد، یا عرض: و جوهر ماهیتی باشد که اگر در خارج موجود شود در موضوع نباشد. و موضوع محلی باشد که متقوم بود بذات خود، و مقوم حال باشد بخلاف هیولی که او متقوم بحال بود؛ و حال "صورت" باشد و "عرض"، و محلّ "هیولی" باشد و "موضوع". و فرق میان صورت و عرض و هیولی و موضوع آن است که: اگر محلّ مستغنی باشد از حال محلّ را موضوع خوانند، و حال را عرض؛ و اگر [محلّ] محتاج باشد [بحال] محلّ را ماده و هیولی خوانند، و حال [107] را صورت. و عرض ماهیتی باشد که اگر در خارج موجود باشد در موضوع باشد.

و جوهر جنسی است که در تحت او پنج نوع است؛ زیرا که جوهر جسم است یا نه، اگر جسم است یکی قسم [است]. و آنچه جسم نیست جزو جسم می تواند بود یا نه، اگر می تواند بود جزوی است که وجود جسم از وی بالقوة است یا بالفعل، اگر بالقوة است "ماده" و اگر بالفعل است "صورت". و آنچه جزو جسم نمی تواند بود آن را "جوهر مفارق" خوانند، و جوهر مفارق اگر متعلق باشد بجسم بطریق آنکه فاعل حرکات جسم باشد آن را "نفس" خوانند، و اگر نه "عقل" گویند.

و اما عرض جنس اعراض نه گانه نیست؛ زیرا که عرض باعتبار عروض خوانند و عروض چیزی بر چیزی را نسبت باشد، میان عارض و معروض و نسبت خارج باشد از متسبین، پس عرضی باشد بر اعراض را، و اجناس عالیّه از [107] پ اعراض نه است:

یکی "کم" [است]؛ و او عرضی است که قابل مساواة و لامساواة باشد لذاته بالتطبیق. چون عرض گفتم جوهر خارج شد، و چون قابل مساواة و لامساواة گفتم جسم طبیعی نیز داخل شد، و چون لذاته گفتم جسم طبیعی خارج شد و چون بالتطبیق گفتم مساواة بحسب عموم و خصوص و وزن خارج شد. و او منحصر است در پنج نوع؛ زیرا که "کم" متصل است یا منفصل، و متصل آن باشد که عند فرض الاجزا "حدّ مشترک" توان فرض کردن، و منفصل آن باشد که حدّ مشترک نتوان⁷⁶ فرض کردن و آن عدد باشد، و متصل یا "قارّ الذات" باشد یا نباشد، و قارّ [الذات] آن باشد که اجزاء مفروض او بهم تواند بود، اگر قارّ [الذات] نباشد آن را "زمان" خوانند، و اگر قارّ [الذات] باشد او را طول و عرض باشد فحسب آن را خطّ خوانند، و اگر طول و عرض باشد فحسب آن را سطح [108] خوانند، و اگر طول و عرض و عمق باشد آن را جسم تعلیمی گویند.

و دوّم "کیف" است؛ و او هیأتی⁷⁷ است قارّ که مقتضی قسمت و نسبت نباشد در محلّ خود. و انواع او چهار است؛ زیرا که مختصّ است به کلیات یا نه، اگر مختصّ باشد چون استقامت و انحنا در خطّ و زوجیت و فردیت در عدد، و اگر نباشد محسوس باشد یکی⁷⁸ از این حواس یا نه. اگر محسوس باشد راسخ باشد آن را انفعالیات خوانند؛ چون حمرة دم و صفرة ورد. و اگر راسخ نباشد انفعالات گویند؛ چون حمرة خجل و صفرة وجل. و اگر محسوس نباشد کمالات باشد، یا استعداد باشد بسوی کمال، اگر کمالات باشد راسخ باشد یا نه. اگر راسخ باشد آن را "ملکه" خوانند؛ چون کتابت بعد از رسوخ، و اگر راسخ نباشد آن را "حال" خوانند؛ چون کتابت در ابتداء تعلّم، و آنچه⁷⁹ استعداد است [108]

76 اصل: بتوان.

77 اصل: هیالی.

78 «مکّی»: اصل.

79 «ولج»: اصل.

پ] نحو المقاومة واللائفعال است آن را "قوة" خوانند، چون صلابت و مصاحبت، و اگر استعداد نحو اللانفعال بود آن را "لاقوة" خوانند، چون مراضیت و لین.

وسوم "مضاف" است، و آن را امری باشد که معقول باشد یا امری دیگر، و اگر حقیقت او جز این نباشد که معقول باشد با قیاس به امری دیگر آن را "مضاف حقیقی" خوانند، چون ابوت و نبوت. و اگر حقیقت [او] دیگر باشد و این معنی او را عارض شود مجموع مرکب را "مضاف مشهور" خوانند، چون اب و ابن، و خاصیه او تکافو باشد در لزوم وجود و انعکاس؛ چنانکه گوئیم: الأب أب الابن، و لابن ابن الأب.

و او جمیع معقولات را عارض شود: اما معقوله "جوهر" را، چون ابوت و نبوت؛ و اما معقوله "کم" را، چون عظم و صغر؛ و اما معقوله "کیف" را، چون احریت و ابردیت؛ و اما معقوله "مضاف" را چون [109 ر] اقریبیت و ابعدیت؛ و اما معقوله "این" را، چون اعلی و اسفل؛ و اما معقوله "متی" را، چون اقدم و احدث؛ و اما معقوله "وضع" را، کالأشد انحناء والأشد انتصاباً؛ و اما مقوله "ملک" را، چون اکسی و اعری؛ و اما مقوله "ان یفعل" را، چون اقطع و اصرم؛ و اما مقوله "ان ینفعل" را، کالأشد تقطعاً و تصرماً.

و چهارم مقوله "متی" باشد؛ و آن بودن چیزی در زمان بود چون چیزی خواندن در زمان معین، و شاید که اشیاء کثیر در یک زمان بطریق مطابقه حاصل باشد، و هر یک را [از] آن متی "متی خاص" باشد و "متی عام"، چون فلان روز و عامتر چون فلان ماه و عامتر چون فلان سال. و "متی" عبارت از زمان و مترن نباشد؛ بلکه بودن مترن باشد در زمان. و زمان مقدار حرکت فلک باشد از روی تقدّم و تأخر.⁸⁰

و ابو البرکات گفته است: "[زمان] مقدار مطلق وجود است"،⁸¹ [109 پ] و بعضی گفته اند: "[زمان] مقدار فیض واجب الوجود است." و سخن در این بحثها دراز است، و اینجا جای آن نیست.

و پنجم مقوله "این" است؛ و آن بودن چیزی باشد در مکان. و او یا خاص باشد، و آن بودن جسم باشد در مکان خاص و دیگری با او شریک بتواند بود بخلاف زمان و عام، چنانکه گوئیم: در فلان مرا، در فلان محله، در فلان شهر، در فلان اقلیم؛ و او نیز غیبی مکان و ممکن باشد. و مکان [أ] یا بعد است که مساوی ابعاد ممکن باشد، چنانکه مذهب افلاطون است، [ب] یا سطح باطن حاوی است که مماس باشد بر سطح ظاهر محوی را، چنانکه مذهب ارسطوطالیس⁸² است.

و ششم مقوله "وضع" است؛ و آن هیأتی است که جسم را حاصل شود به سبب نسبت اجزاء او به همدیگر، و نسبت نسبت اجزاء او به اموری که مغایراند از برای وقوع آن اجزا در جهات؛ [110 ر] چون قیام و انتکاس.

و هفتم مقوله "ملک" است؛ و آن مشمول بودن چیزی و محاط بودن چیزی باشد بچیزی بر وجهی که از انتقال مشمول و محاط انتقال شامل و محیط لازم آید؛ کالتقمص والتعمم.

و هشتم مقوله "ان یفعل" است؛ و آن هیأتی است غیر قارّ که جسم را حاصل شود در حالت تاثیر او در جسمی دیگر؛ چون تسخین و قطع.

و نهم مقوله "ان ینفعل" است، و او هیأتی است غیر قارّ که جسم را حاصل شود در حالت قبول اثر از غیر؛ چون تسخّن و تقطع.

80 اصل : تأ، در هامش اصلاح شد.

81 أبو البرکات البغدادي، الكتاب المعبر في الحكمة، حیدرآباد، إدارة جمعية دائرة المعارف العثمانية، 8531، ج 3، ص 93-14.

82 اصل : ارسطو.

قسم سوم [از علم منطق]: بحث است از چگونگی ترکیب معانی مفرد با احتمال صدق و کذب وی را پیدا شود که آن لفظ مرکب را قضیه خوانند، و آن قسم را پارثرمیناس خوانند، یعنی عبارت.

و قضایا پانزده است: چهار از آن ممکنات است؛ "ممکنه عامه" و "ممکنه خاصه" و "ممکنه اخص" و "ممکنه استقبالی".

ممکنه عامه [110 پ] قضیه باشد که موجه باشد به جهت امکان عام، اگر موجه باشد معنی او آن باشد که سلب محمول از موضوع ضروری نیست، و اگر سالبه باشد معنی او آن باشد که ثبوت محمول بر موضوع را به حسب ذات ضروری نیست؛ کقولنا: "کل إنسان کاتب بالإمكان العام" و لا شيء من الإنسان بکاتب بالإمكان العام".

و ممکنه خاصه قضیه باشد که در او حکم کنیم به سلب ضرورت مطلقه از هر دو جانب؛ چنانکه گوئیم: "کل إنسان کاتب بالإمكان الخاص" و لا شيء من الإنسان بکاتب بالإمكان الخاص.

و سوم ممکنه⁸³ اخص باشد، و در او حکم کرده شود به سلب ضرورت ذاتی و وصفی و وقتی؛ چنانکه گوئیم: "کل إنسان کاتب بالإمكان الأخص" و لا شيء من الإنسان بکاتب بالإمكان الأخص.

و چهارم ممکنه استقبالی باشد، و آن عبارت [111 ر] از امکان استعدادی باشد؛ چنانکه بر طفل رضیع را: "الطفل الرضيع يمكن أن يكون له ولد في الزمان الاستقبال".

و ضروریات پنج اند:

اول: ضروریه مطلقه؛ و آن قضیه آن است که در او حکم کنیم [یا] به ضرورت ثبوت محمول بر موضوع را، یا به ضرورت سلب محمول از موضوع مادام که ذات موضوع موجود باشد؛ چنانکه گوئیم: "بالضرورة كل إنسان حيوان" و بالضرورة لاشيء من الإنسان بحجر.

دوم: مشروطه عامه؛ و آن قضیه بود که در او حکم کنیم [یا] بضرورت ثبوت محمول بر موضوع را، یا بضرورت سلب محمول از موضوع مادام که ذات موضوع موصوف باشد بوصف عنوانی؛ چنانکه گوئیم: "بالضرورة كل كاتب متحرك الأصابع ما دام كاتبا" و بالضرورة لاشيء من الكاتب ساكن الأصابع ما دام كاتبا.

سوم: مشروطه خاصه؛ و آن قضیه بود که در او حکم کنیم [یا] بضرورت ثبوت محمول بر موضوع را، یا بضرورت سلب محمول از موضوع مادام که ذات موضوع⁸⁴ موصوف باشد بوصف عنوانی مقید بلا دوام بحسب ذات؛ چنانکه گوئیم: "بالضرورة كل كاتب متحرك الأصابع ما دام كاتبا لا دائماً".

و چهارم: وقتی باشد؛ و آن قضیه باشد که در او حکم کنیم [یا] بضرورت ثبوت محمول بر موضوع را، یا بضرورت سلب محمول از موضوع بحسب وقت معین مقید بلا دوام بحسب ذات؛ کقولنا: "بالضرورة⁸⁵ الوقتية كل قمر منخسف وقت حيلولة الارض بينه وبين الشمس لا دائماً" و بالضرورة لا شيء من القمر بمنخسف وقت التربع لا دائماً.

پنجم: منتشره بود؛ و آن قضیه باشد که در او حکم کرده شود [یا] بضرورت ثبوت محمول بر موضوع را، یا بضرورت سلب محمول از موضوع بحسب وقت غیر معین مقید [112 ر] بلا دوام بحسب ذات؛ کقولنا: "بالضرورة كل إنسان متنفس وقتاً ما لا دائماً" و بالضرورة لاشيء من الإنسان بمتنفس وقتاً ما لا دائماً.

83 اصل : ممکن .

84 اصل - موضوع، در هاشم اصلاح شد.

85 اصل : بالضرورة.

و دهم: قضیه دائمه است؛ و آن قضیه باشد که در او حکم کرده شود [یا] بدوام ثبوت محمول بر موضوع را، یا بدوام سلب محمول از موضوع مادام که ذات موضوع موجود باشد؛ چنانکه گوئیم: "کل إنسان حیوان دائماً" و "لاشیء من الإنسان بحجر دائماً".

و یازدهم: [قضیه] عرفیه است؛ و آن قضیه باشد که در او حکم کرده شود [یا] بدوام ثبوت محمول بر موضوع را، یا بدوام سلب محمول از موضوع مادام که ذات موضوع موصوف باشد بوصف عنوانی، و اگر مقید گردانیم بلا دوام عرفیه خاصه شود. مثال عرفیه عامه: "کل کاتب متحرک الأصابع ما دام کاتباً" و "لاشیء من الکاتب ساکن الأصابع / [112 پ] ما دام کاتباً لادائماً.

و اگر محمول موضوع را بالفعل ثابت شود، [أ] اگر مقید به هیچ قیدی نباشد آن را مطلقه عامه خوانند؛ کقولنا: "کل إنسان ضاحک بالإطلاق العام" و "لاشیء من الإنسان بضاحک بالإطلاق العام". [ب] و یا مقید باشد بقید لا ضرورت، [ت] یا بقید لا دوام؛ اگر مقید بلا ضرورت باشد آن را وجودیه لا ضروریه خوانند؛ کقولنا: "کل إنسان ضاحک بالفعل لا بالضرورة" و "لاشیء من الإنسان بضاحک بالفعل لا بالضرورة". و اگر مقید بلا دوام باشد آن را وجودیه لا دائمه خوانند؛ کقولنا: "کل إنسان متنفس لادائماً" و "لاشیء من الإنسان بمتنفس لادائماً".

قسم چهارم [از علم منطق]: بحث است از چگونگی ترتیب قضایا، تا بواسطه قضایا نادانسته دانسته شود و آن را انولوطیقا خوانند.

قسم پنجم [از علم منطق]: بیان قیاس یقینی است / [113 ر] که آن را برهان خوانند. و برهان قیاسی است که مرکب باشد از مقدمات یقینی و نتیجه آن قضیه یقینی باشد که حاصل شود، و معنی یقین اعتقاد است جازم که مطابق واقع باشد؛ یعنی آن چه در ذهن است موافق آن باشد که در خارج از ذهن است، یعنی راست باشد، و یا آن که مطابق واقع باشد ممکن الزوال نباشد، و این قسم را افودقیطیقی⁸⁶ خوانند.

قسم ششم [از علم منطق]: بیان قیاس هایی است که راست نماید بظاهر و در حقیقت راست نبود، و آن را سوفسطیقا خوانند، یعنی مغالطی.

قسم هفتم [از علم منطق]: بیان قیاس هایی است که تا غافلان که شروع در علم نکرده اند تقریر توان کرد تا ایشان را بر مصالح دین و دنیا به آن قیاسها بدارند، و از مفاسد دینی و دنیایی باز دارند؛ و آن را / [113 پ] ریطوریقی خوانند، یعنی خطابت.

قسم هشتم [از علم منطق]: بیان قیاس هایی است که از مقدمات خیالی ترکیب کنند، یا کودکان و کودک طبعان را برکاری دارند، یا از کاری باز دارند؛ چنانکه گویند: "فلان کس بحری است یا شتری است یا چون ماهی است"، و آن قسم را [فواطیقی]⁸⁷ خوانند یعنی قیاس شعری.

قسم نهم [از علم منطق]: طویقا، یعنی جدل [است]. "والجدل صناعة علمية يقتدر معها على إقامة اللجة من مقدمات مشهورة أو مسلمة على أي وضع يتفق على وجه لا يتوجه إليه نقض بحسب الإمكان"، یعنی جدل مؤلف از مقدمات مشهوره یا مسلمه باشد از برای حفظ وضعی یا ابطال وضعی.

و مشهورات آن باشد که اکثر اهل عالم بر صدق او اتفاق کنند از برای انتظام معاش یا از برای رقتی یا حمیتی؛ / [114 ر] چنانکه گوئیم: "العدل حسن وكشف العودة قبيح". و مسلمات قضایا می باشد که خصم مسلم دارد.

86 اصل: افودقیطیقی.

87 اصل: افوذوطیقی.

پس جملهٔ اقسام حکمت چهل و چهار قسم باشد، و آنچه خواهندهٔ سعادت آخرت میل بدانستن آن کند، و بی شناختن آن ساکن نشود، و بی تحصیل آن فاضل بگردد از این اقسام؛ چون سعادت جوی نه مقلد بود بلکه طالب بصیرت باشد از قسم سوم که علم الهی است طلبد تا آخر اقسام الهی، و آن شناختن اله است -جل جلاله-، و صفات او، و افعال او از روحانیات و جسمانیات، و شناختن پیغامبران، و معرفت روح امین، و معرفت کتاب الهی، و چگونگی بازگشتن ارواح سوی وی که معاد روحانی است.

حق -جل جلاله و تبارک اسمہ- گوینده و نویسنده و خواننده را توفیق دانستن و در عمل آوردن⁸⁸ / [114] پ] رفیق گرداناد بَمَنِّه و کرمه.

والحمد لله حق حمده، والصلوة علی نبیه محمد وآله أجمعین، ولا حول ولا قوة إلا بالله العلی العظیم.

تمت الرسالة بحمد الله وحسن توفيقه

يوم الأربعاء من شهر الله المبارك صفر

سنة تسعة وثمانين وثمانمئة (889).

Kaynakça

- Abdullah Kâşânî, *Târîh-i Olcaytû*, nşr. Mehîn Hambelî, Tahran: Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1348.
- Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvetnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM, 1996, XIII, 264-265.
- Alâüddevle-i Simnânî, "Salvetü'l-âşıkîn ve sektetü'l-müştakîn", *Musannefât-ı Fârisî*, nşr. Necib Mâyil Herevî, Tahran: Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1331 / 1990, 277-300.
- Aliyev, Elmin, "Benâkitî", *İslam Düşünce Atlası*, haz. Halil İbrahim Üçer, İstanbul: İLEM-Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022, 1207-1208.
- Arıcı, Mustakim (ed.), *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi*, İstanbul: Klasik, 2019.
- Barthold, W., "Benâkit", *MEB İslam Ansiklopedisi*, 2 (1979): 512-513.
- Bedahşânî, Ali b. Mahmûd *Ahlesü'l-Hâlise*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2612, vr. 1b-66a.
- Benâkitî, *Ğâisatü'd-hekâik min Hâliseti'l-hakâik*: Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 3438, vr. 3b-97b.
- Benâkitî, *İrşâdü'l-fütüvvet li-erbâbi'l-mürüvvet*, Bursa İnebey Ktp., Genel, 1592, 196b-210b.
- Benâkitî, *Mi'yârü'l-Ebhâr fî Arûzi'l-Eş'âr*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 3438, vr. 116b-141a.
- Benâkitî, *Târîh-i Benâkitî: Ravzatu Ulî'l-Elbâb fî Marifeti't-Tevârîh ve'l-Ensâb*, thk. Cafer Şiar, Çâphâne-yi Dâverpenâh, Tahran 1348 / 1969.
- Bosworth, C. E., "Banâkat", *EIr.*, 3 (1988): 668-669.
- Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker, Osman Demir, İstanbul: İSAM Yayınları, 2021, 43-95.
- Fahreddin er-Râzî, *Münâzârât: Dinî ve Felsefî Tartışmalar*, çev. Ömer Ali Yıldırım, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Fazlullâh-ı Hemedânî, Reşîdüddin, *Vakfnâme-i Rab'-ı Reşidî*, haz. Müctebâ Mînovî, İrec Efşâr, Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Millî, 1351hş.
- Jackson, P., "Banâkatı Abû Solaymân", *EIr.*, 3 (1988): 669.
- Jamal J. Elias, *The Throne Carrier of God: The Life and Thought of Ala ad-Dawla as-Simnani*, Albany: State University of New York, 1995.
- Kaya, M. Cüneyt, "Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve Kitâb fî Esnâfi'l-Ulûmi'l-Hikemiyye'si", *İslam Tetkikleri Dergisi*, 10/2 (2020): 467-499.
- Kaya, M. Cüneyt, "İbn Sînâ'nın Kitâbu Aksâmi'l-Hikme ve Tafsîlihâ'sı: Tahkik ve Tercüme", *Tahkik: İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*, 3/1 (2020): 1-40.
- M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM, 1989, II, 345-347.
- Muhsin Ahmedî, "Benâkitî", *Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*, 12 (1383 hş.): 568-569.
- Nefîsî, Said, *Târîh-i Nazm u Nesr der İrân u der Zeban-ı Fârisî*, Tahran: Kitabfuruş-i Furugi, 1344.
- Özgüdenli, Osman G., "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM, 2008, XXXV, 19-21.
- Özgüdenli, Osman G., *Turco-İranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.

- Recebzâde, Hâşim, *Hâce Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî*, Tahran: Tarh-ı Nev, 1377hş./1998.
- Semerhandi, Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şu'ara*, nşr. Edward Granwille Browne, Leiden: E.J. Brill, 1900.
- Storey, Charles Ambrose. *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, Royal Asiatic Society, Londra 1972.
- Tûsî, Nasîrüddîn, "Aksâmu'l-Hikme", *Telhîsu'l-Muhassal el-Ma'rûf bi Nakdi'l-Muhassal*, Beyrut: Dâru'l-Edvâc, 1405/1985, 526-528.
- Tûsî, Nasîrüddîn, "Fasl fî Beyân-i Aksâmi'l-Hikme 'Alâ Sebîli'l-Îcâz", *Tasnifü'l-Ulûm beyne Nasîruddîn-i Tusi ve Nasîruddîn el-Beydâvî* içinde, nşr. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1996, 86-92.
- Tûsî, Nasîrüddîn, "Felsefenin Kısımları (İlimler Tasnifi)", *Felsefe Mektupları: Tûsî ile Bazı Çağdaşları Arasında Felsefî Yazışmalar* içerisinde, çev. Murat Demirkol, Ankara: Fecr Yayınları, 2015, 423-426.
- Tûsî, Nasîrüddîn, "İsbât-ı Vâcib Hakkında Risâle", çev. Elmin Aliyev, *Din Felsefesi Açısından Meşşai Gelen-Ek-i: Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi*, ed. Recep Alpyağıl, İstanbul: İz Yayıncılık, 2020, 581-586.
- Tûsî, Nasîrüddîn, "Risâle-yi İsbât-i Vâcib", *Mecmûa-ı Resâil-i Hâce Nasîruddîn-i Tûsî*, Tahran, 1335, 1-7.
- Yazıcı, Tahsin, "Benâkiti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: İSAM, 1992, V, 429-430.